

KOLLOKVİUM SUALLARININ CAVABLARI

Mövzu 1

Sual 1. Dil nədir və onun vəzifələri nədən ibarətdir?

Dil çox-çox qədim zamanlarda toplu halında yaşayan insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən meydana çıxmışdır. Deməli, **dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir**. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə — insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin ol-ması vacib şərtədir. **İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz. Buna görə də dil ictimai hadisə sayılır.**

Dil ancaq insana məxsusdur və təfəkkürlə bağlıdır. Dilin yaranmasında insan orqanizminin şaquli vəziyyətdə olması da mühüm rol oynamışdır.

Dilin irsi və irqi cəhətlərlə bağlılığı yoxdur. Belə ki, bir zənci balası körpəlik çağından valideynlərindən ayrı düşərək, məsələn, bir azərbaycanlı ailəsində böyüyərsə, o, Azərbaycan dilində danışmağa başlayacaq.

Dil mənsub olduğu xalqın həyatı ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın milli şüuru, mədəni səviyyəsi inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, təkmilləşir.

Dilin üç vəzifəsi vardır:

1. Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsidir.
2. Dil insanı əhatə edən əşya və hadisələrin adlarını bildirir.
3. Dil fikri ifadə edir.

Sual 2. Dilin qayda-qanunları, xüsusiyyətləri və quruluşunu öyrənən elm necə adlanır və onun hansı sahələri vardır?

Dilin qayda-qanunları, xüsusiyyətləri və quruluşunu öyrənən elm dilçilik elmi adlanır. Dil müxtəlif baxımdan öyrəniləni üçün ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya (frazeologiya da bura daxildir), morfologiya və sintaksis kimi bölmələrdən başqa, etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya kimi sahələri də vardır. Fonetikada danışığ səsleri, ahəng qanunu, heca və vurğu, fonetik hadisələr, leksikologiyada dilin lüğət tərkibi, sözlərin mahiyyəti, onların forma və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi, eləcə də frazeoloji birləşmələr öyrənilirsə, morfologiyanın predmeti sözün tərkibi, nitq hissələri və onların dəyişmə qaydalarıdır, sintaksisdə isə söz birləşmələri və cümlələr tədqiq edilir.

Sözün mənşəyini, kökünü, nədən törəməsini öyrənən dilçilik sahəsinə etimologiya deyilir. Dilimizdə yaranma tarixi çox qədim olan elə sözlər var ki, indiki şəkildə daşdığı leksik məna anlaşılmır, yəni kökü, mənşəyi izah edilə bilmir. Bu halda etimologiya elminə üz tutmaq lazım gəlir. Ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə əsaslanan xalq etimologiyasının, başqa sözlə, yalançı etimologiyanın imkanlarından istifadə edilir. Sözün kökünü üzə çıxarmaq, onun başqa sözlərlə bağlılığını öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmalarına etimoloji təhlil deyilir.

Lüğətçilik (leksikoqrafiya) dilçiliyin praktiki sahəsi olub, lüğətlərin tərtibi, yaranma qaydalarını öyrənir. Lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssis lüğətçi — leksikoqraf adlanır. Lüğətlərin bir neçə növü var: izahli lüğətlər, tərcümə lüğətləri və terminoloji lüğətlər.

Dialektologiya dialekt və ya şivəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Bir çox şivələrimizdə elə qədim sözlər qorunub saxlanmışdır ki, vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş, lakin indi unudulmuşdur. Bu baxımdan dialektlər dilimizin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Nitq mədəniyyəti də dilçiliyin praktik, yəni təcrübi sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya dil hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Sual 3. Yazı və onun növləri barədə məlumat verin.

İnsanların səsin çatmadığı, ünün yetmədiyi yerlərlə də əlaqə saxlamaq ehtiyacından yazı yaranmışdır. Yazı səslə dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir.

Yazının ilkin növü əşyaların köməyi ilə olmuşdur. İnsanlar uzaq yerlərə öz fikirlərini əşyaların köməyi ilə çatdırmışlar. Buna görə də həmin yazı **əşyəvi yazı** adlanır.

Yazının ikinci növü **şəkli (piktoqrafik)** yazıdır. Bu yazıda nəzərdə tutulan əşyanın şəkli çəkilir. Piktoqrafik yazıya aid nümunələr bugünkü həyatımızda da müşahidə edilir. Məsələn, gözəllik salonunun qarşısında qadın şəkli, qayçı, daraq şəkli, zoomağazanın qarşısında heyvanların şəkli və s. piktoqrafik yazı nümunələridir.

Piktoqrafik yazıdan sonra **fikri (ideoqrafik)** yazı ortaya çıxmışdır. Bu yazıda da fikir şəklində köməyi ilə çatdırılır. Piktoqrafik yazıda şəkil birbaşa əşyanın özünü bildirdiyi halda, ideoqrafik yazıda şəkil rəmzi mənada (ideya şəklində) işlənir: günəş şəkil işıq, nur anlayışı bildirir.

Yazının ən son və müasir növü **hərfi (fonoqrafik)** yazıdır. Fonoqrafik yazının ilk mərhələsi heca yazısı (sillabik yazı) olmuşdur. Bu yazıda bir neçə səs bir işarə ilə ifadə olunmuşdur. Əsl fonoqrafik yazıda isə hər bir səs bir hərfi ifadə edir. Hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası fonoqrafik yazıya əsaslanır.

Sual 4. Qohum dillər. Türk dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin yeri barədə yazın.

Dünya dilləri yarandığı ilk dövrlərdə çox az sayda olmuşdur. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla dil formalaşmış, formalaşanların da hər birindən sonralar yeni dillər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, bu gün dünyada 3500-dən çox dil vardır.

Bir kökdən törəyən dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillərin hamısı birlikdə dil ailəsi adlanır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Türk dilləri ailəsi bir neçə qrupa bölünür: oğuz qrupu, qıpçaq qrupu, qarluq qrupu.

Dilimiz oğuz qrupuna daxildir, bu qrupa həmçinin Türkiyə türkcəsi, türkmən və qaqauz dilləri aid edilir. Oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır. XVI əsrdən etibarən Azərbaycan dili milli dil kimi yetişmiş və oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdən fərqli keyfiyyətlər qazanmışdır. Qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumıq dilləri qıpçaq qrupunu təşkil edir. Qarluq qrupuna isə özbək, uyğur və salur dilləri daxildir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. 50 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır.

Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılır. Dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində həyata keçirirlər.

Dövlət dilinin vahidliyi demokratizmi ilə səciyyələnir. Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələrinin öz aralarında ana dilində ünsiyyət saxlamaq hüququ vardır.

Sual 5. Azərbaycan dilinin inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin rolu haqqında məlumat verin.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hərtərəfli yaradıcılıq fəaliyyətində dilçilik məsələləri, ilk öncə ana dili, dil və mədəniyyət, dil və millət, dil və tarix, dil və ədəbiyyat, dil quruculuğu kimi önəmli sosiolinqvisistik məsələlər də xüsusi yer tutur. Bütün böyük siyasi xadimlər kimi Heydər Əliyev də öz xalqının, öz ölkəsinin iqtisadiyyatı, maddi rifah halının yaxşılaşması ilə bərabər, onun ümummədəni tərəqqisinin də qayğısına qalmış, yaşadığı ölkənin, mənsub olduğu xalqın dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri və xalqları səviyyəsinə yüksəlməsinə ciddi diqqət yetirmişdir.

Hər bir millətin inkişafında onun ən mühüm varlıq və yaşam amili olan milli dilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil amili başqa amillərdən uca tutulur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarından birində o

deyir: «İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzmə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik».

Dili iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün nailiyyət sayan ulu öndər Heydər Əliyev 1960-cı illərin sonundan başlayaraq öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən olan dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ana dilinə qayğısı və diqqəti sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1978-ci ildə müttəfiq respublikaların yeni konstitusiyaları qəbul etdiyi zaman onun göstərdiyi təşkilati fəaliyyət də çox böyük olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, o vaxt respublikalarda qəbul olunmuş konstitusiyaların heç birində ana dili dövlət dili kimi qeyd olunmamışdı. Zaqafqaziya respublikalarından başqa digər respublikalar üçün belə problem artıq mövcud deyildi. Azərbaycanda isə dövlət dili maddəsi uğrunda qızğın mübarizə gedirdi. Ümummilli lider o günləri xatırlayaraq deyirdi: «1977-78-ci illərdə biz yeni konstitusiyayı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Qeyd etdiyim kimi, mən həmin konstitusiyayı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik edirdim...»

Mövzu 2

Sual 6 – cavab

Fonetika haqqında ümumi məlumat yazın

Yazılı və şifahi nitq müəyyən vahidlərdən ibarətdir: Səslər, **hərflər, sözlər, cümlələr** və s. **Fonetikada öyrənilən səslər və hərflər dilin ən kiçik dil vahidləridir. Ümumilikdə fonetika danışq səslərini öyrənir. Ahəng qanunu, heca, vurğu, səsartımı və səsdüşümü fonetikanın mövzuları sırasına daxildir. Fonetika yunan sözü olub "fone" (səs) və "tika" (elm) sözlərindən əmələ gəlib.**

Danışq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər **danışq səsləri** adlanır. Danışq səslərinin yaranmasında dodaqlar, dil və səs telləri daha fəal iştirak edir. Bundan başqa ağ ciyər,

nəfəs borusu, qırtlaq, ağız boşluğu, dişlər, burun boşluğu, alt çənə kimi üzvlər də danışmaq səsələrinin yaranmasında iştirak edir. **Ən fəal danışmaq üzvü dildir.** Danışmaq səsələri şifahi nitqin vahidləridir. Yazılı nitqdə isə bu, hərflərdə öz əksini tapır. Səsələr hərflərdən müəyyən cəhətlərə görə fərqlənir: Səsələr tələffüz olunur və eşidilir. Hərflər yazılır və oxunur(görünür).

Sual 7 – cavab

Sait və samit səsələrin təsnifatı haqqında məlumat verin.

Azərbaycan dilində 9 sait səs var: [a], [ı], [o], [u], [e], [ə], [i], [ö], [ü]. Dodaqların

və dilin müəyyən vəziyyətlərə düşməsi ilə əlaqədar saitlərin müxtəlif növləri yaranır. Dilimizdə saitlər üç qrupa bölünür və bu baxımdan hər saitin də üç əlaməti özünü göstərir:

1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə:

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə:

3. Tələffüz zamanı dodaqların aldığı vəziyyətə görə:

Samit səsələrin yaranmasında səs tellərinin iştirakı fərqlidir. Səs tellərinin iştirakına görə samit səsələr iki növə bölünür: *kar, cingiltili*

1) Kar samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etmir və ona görə də **təkcə küydən** ibarət olur.

2) Cingiltili samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etdiyi üçün **küylə** yanaşı, **avaz** da olur.

Yaranma və səsəlmə ardıcılığına görə kar və cingiltili samitlər bir-biri ilə qarşılıq təşkil edir.

Sual 8 – cavab

Ahəng qanunu nəyə deyilir.

Fonetikanın əsas qanunlarından biri ahəng qanunudur. Ahəng qanunu bütün türk dillərinin əsas qanunudur. Bu qanuna görə sözün ilk hecası incə saitdirsə, sonrakı saitlər də incə, qalın saitdirsə, sonrakı saitlər də qalın saitli olmalıdır. Sözdə **qalın və ya incə saitlərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir.** Məs: " *qaranlıqdakılar*" sözündə qalın, hərəkətsizlikdir sözündə isə incə saitlər biri birini izləmişdir. Buna dilçilikdə damağ ahəngi deyilir. Dodaq ahəngi dedikdə isə dodaqlanan (üzüm, ölüm,) və dodaqlanmayan (çiçək, elçilik) saitlərin ahəngi nəzərdə tutulur. Ahəng qanununu pozulduğu sözlər milli sözlərimiz deyil. *İstisna:* ilan, iştartı, tikan, inanc, quzey, iraq və s.

Ahəng qanununa tabe olan sözlərin hamısı milli sözlər deyil. *Məs: məktəb, təhsil, karbon, namaz və s.*

Ahəng qanunu fonetikanın mövzusu olduğu kimi, həm də morfoloji xüsusiyyət daşıyır. Çünki kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu daha möhkəm və dəyişməz olur. Hər hansı bir söz alınma olsa da, öz dilimizə məxsus şəkilçi qəbul edərsə, mütləq sözün son saitinin ahəngini qorunmalıdır. *Məs.:şi-ka-yət-çi-lər-dən, sa-hib-kar-la-rı-mız* . Bu xüsusiyyətinə görə ahəng qanunu **morfonoloji hadisə** adlanır.

Sual 9 – cavab

Söz sətirdən – sətərə necə keçirilir?

Sözlər sətirdən-sətərə hecalara bölünməklə keçirilir. Ancaq sözün hər bir hecasını sətirdən-sətərə keçirmək olmaz:

1. Sözün əvvəlində və sonunda qalmış tək saiti sətirin sonunda saxlamaq və ya sətirin əvvəlinə keçirmək olmaz. *Məs.: A-na, i-lan, tə-bi-i.*

2. Əgər sözün əvvəlində iki sait yanaşı gələrsə, onu sətirdən-sətərə bu cür keçirmək lazımdır: ai-lə-li, ae-ro-port

3. Birhecalı sözlər sətirdən-sətərə keçirilmir: kənd, tort, akt və s.

4. Sözdə sait və samit səslər bir-birinin ardınca sadalanarsa, hər bir heca samit səslə başlayar: mü-na-si-bət, ka-sa-la-rı və s.

5. Rəqəmlə verilən ixtisarlər, əlamətlər və sıra bildirən şəkilçi rəqəmdən ayrı sətirdən-sətərə keçirilmir: 150 sm, 2008-ci il, 78 %, 3 sot və s.

6. Mürəkkəb adların ixtisarləri da sətirdən-sətərə keçirilmir: ABU, BMT.

7. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda hecalara bölünür. Tərkib sözlərin səsləri birləşib bir heca yarada bilmir. **Keçirmək olmaz:** ya-rı-ma-da , mün-as-ib-ət, xey-ir-xah-lıq. **Keçirmək olar:** ' ya-rım-a-da , mü-na-si-bət, xe-yir-xah-lıq.

8. Sözün daxilində qoşa samit varsa, hecalara bölünərkən samitlərin hərəsi bir hecada qalır: ad-dım, sək-kiz və s.

Sual 10 – cavab

Heca və vurğu haqqında məlumat yazın.

Tələffuz zamanı sözün asanlıqla bölünə bilən hissəsinə heca deyilir. Sözlər bir, iki, üç və daha artıq hecadan ibarət ola bilər. Hər hecada bir sait hərf olur. Ona görə də sözdə neçə sait hərf varsa, bir o qədər heca olur. Məs.: ot, a-ta, mək-təb-li, mə-ət-təl və s. Hər hansı hecada iki sait işlənə bilmədiyi kimi, bir hecada iki samit də yanaşı işlənə bilməz. Lakin bu qayda bir sıra alınma sözlərdə pozulur. Məs: dram, trak-tor, me-lo-dram, te-le-qraf, ki-lo-qram və s.

Əsl Azərbaycan sözlərində vurğu, əsasən, sözün son hejası üzərinə düşür. Əgər söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir.

Məsələn: oxu - oxuyur, ana – ananın

Vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilər, məsələn, xəbərlilik (**-dır, -dir, -dur, -dür**), inkarlıq (**-ma, -mə**), bəzi feli bağlama şəkilçiləri (**-madan, -mədən, -kən**) istisna təşkil edir.

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən sözlərin əksəriyyətində vurğu həmin dildəki mövqedə saxlanır.

Məsələn: kafedra, opera, gitara.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda mənə fərqləndirici səjiyyəyə malik deyildir, lakin bəzən vurğunun yerinin dəyişdirilməsi sözün mənasının da dəyişməsinə səbəb olur.

Məsələn: alın - alın, gəlin - gəlin, çəkmə - çəkmə, süzmə- - süzmə.

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü var:

1.Heca vurğusu 2.Məntiqi vurğu 3.Həyəcanlı vurğu

Mövzu 3

Sual 11- cavab

Leksika. Söz, sözün leksik və qrammatik mənaları haqqında danışın.

Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikası təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm **leksikologiya** adlanır.

Leksikologiya yunanca iki **sözdən-lexikos** (söz) və **loqosdan** (təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dildəki bütün sözləri öyrənir.

Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Hər bir sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun **leksik mənası** deyilir. Sözlərin leksik mənası

izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır. Məs.: **Kərə-əridilmiş yağ, şit yağ, Maya** - I.Qıcırma əmələ gətirən maddə, rüşeym, döl, müəyyən bir şeyə qoyulan pul, II.Dişi dəvə.

Sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olur. Məs.: **Dəryaz** sözünün ot çalmaq üçün uzun saplı, dişsiz orağa oxşayan alət olması onun leksik mənasıdır; isim olması, adlıq halda işlənməsi isə qrammatik mənasıdır.

Əsas nitq hissələrini təşkil edən bütün sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Amma köməkçi nitq hissələrinin yalnız qrammatik mənası olur.

İzahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mənaları, orfoqrafiya lüğətində onların düzgün yazılış qaydaları, orfoepiya lüğətində düzgün tələffüz qaydaları və s. əhatə olunur.

Lüğətlərin növləri çoxdur: orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, termin lüğətləri və s. Bunların hamısında sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

- > Bütün sözlərin leksik mənası olmur.
 - > Sözün leksik mənası onun məzmununu əks etdirir.
 - > Sözün qrammatik mənası sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olması və həmin nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməsi ilə müəyyənləşir.
- Bütün sözlərin və hətta şəkilçilərin qrammatik mənası olur

Sual 12- cavab

Sözün həqiqi və məcazi mənası nədir?

Dəmir qapı birləşməsində **dəmir** sözü qapının materialının dəmirdən olduğunu ifadə edir. **Dəmir yumruq** birləşməsində isə **dəmir** sözü «**möhkəm**», «**güclü**» mənalarını bildirir. Gördüyümüz kimi, dəmir metaldır, qapı dəmirdən hazırlanır, yumruğun isə metalla heç bir əlaqəsi yoxdur. Deməli, ilk baxışda dəmir sözünün göstərilən mənaları bir-birindən çox uzaqdır. Lakin dəmirdən hazırlanan hər bir əşya çox möhkəm, davamlı olduğu üçün, söz birləşməsində dəmir sözü məhz bu mənada, yəni möhkəm, dözümlü, davamlı mənalarında işlədilir. Demək, **dəmir** sözünün həqiqi mənası ilə yanaşı, məcazi mənası da var.

Sözlər tarixi inkişaf prosesində bəzən həqiqi mənasından başqa, yeni törəmə mənada ifadə edir. Sözün həqiqi mənasına **dominant** mənada, yəni **ilkin** mənada deyilir. Qazandığı yeni, törəmə mənada isə **məcazi mənada** adlanır.

Sözün məcazi mənası çox zaman insanlara məxsus müəyyən hərəkətləri cansız əşyalara aid etmək nəticəsində meydana çıxır. Məs.: Təbiət oyandı. Günəş dağların arxasında gizləndi. Bu cümlələrdə oyanmaq, gizlənmək fəalləri insanlara məxsus hərəkəti bildirir.

Bənzətmə vasitəsi kimi də bədii əsərlərdə sözün məcazi mənalarından geniş istifadə olunur. Məs.: coşqun dəniz - insan dənizi; çiy ət - çiy söz; uşağın yuxusu - təbiətin yuxusu; gözəl mənzərə - gözəl fikir; dumanlı dağ - dumanlı fikir; ağır yük - ağır xasiyyət.

- > Bütün əsas nitq hissələrinə aid sözlərin həqiqi mənası olur.
- > Bütün sözlər məcazi mənaya malik olmur.
- > Məcəzi mənə, əsasən, bədii üslubda işlədilir.
- > Sözün məcazi mənasının olması onun çoxmənalı olması deməkdir.
- > Bütün frazeoloji birləşmələrdəki sözlər məcazi mənada olur, amma bütün məcazi mənada olan sözlər frazeoloji birləşmə deyil: Külək yatdı.

Gözlə görünə bilməyən hərəkəti ifadə edən fellər heç vaxt məcazilik qazana bilmir: düşünmək, sevmək, xəyala dalmaq və s.

Sual 13 – CAVAB

Təkmənalı və çoxmənalı sözlər nəyə deyilir?

Yalnız bir leksik mənası olan sözə təkmənalı söz deyilir. Məs.: moruq, böyürtkən, avtobus, yaşıl və s.

Eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözə isə çoxmənalı söz deyilir. Məs.: üz-adamın üzü, suyun üzü, yorğanın üzü; göz - adamın gözü, bulağın gözü, şkafın gözü və s.

Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məs.:

Həqiqi mənə:

Məcəzi mənə:

polad balta (isim)

polad bilək (isim)

gözəl mənzərə (sifət)

gözəl fikir (sifət)

Bu zaman həmin sözlər və birləşmələr bir-biri ilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları ifadə edir. Beləliklə, sözlərin çoxmənalılığı yaranır. Məs.: alovun dili, çəkmənin dili, insanın dili, heyvanın dili. Bu söz birləşmələrindən insanın dili, heyvanın dili nümunələrində leksik vahidi həqiqi mənada, alovun dili, çəkmənin dili nümunələrində isə məcazi mənada işlənib.

Çoxmənalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə oxşar əşyaları, yaxud oxşar əlamət və hərəkəti bildirir. Məs.: kağız sözü bir neçə mənada işlənir. Kağız-üzərində yazı yazılan, yazı çap edilən xüsusi materialdır. Kağız-hər cür rəsmi sənəddir (yaş kağızı, icazə kağızı və s.). Bu mənaların ikisində də bir-birinə yaxınlıq var.

- Bütün sözlər çoxmənalı ola bilməz.
- Çoxmənalı sözlər, əsasən, bədii üslubda işlədilir.

Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf olunur. Bunların içərisində isimlər, fellər və sifətlər daha çoxdur

Sual 14 – CAVAB

Omonim, sinonim və antonimlər barədə yazın.

Çoxmənalı sözlərdə mənələrdən biri əsas, digərləri isə ondan törəmə olur. Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır. Məs.: ət **maşını**, minik **maşım**, təbliğət **maşını** və s.

Əgər sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, deməli, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir, yəni **omonimlərdir**. Məs.: **ləpə-su** dalğası, **ləpə-qoz**

ləpəsi. Deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə tamamilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

- Lüğətlərdə omonimlər ayrı-ayrı sözlər kimi verilir və onların üzərində sıra nömrəsi qoyulur:

Divan¹ - oturmaq üçün vasitə **Divan²** - şeirlər külliyyatı

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir. "**Balıq tutmaq**" sözü ilə kiminsə "**fikrini tutmaq**" birləşmələrindəki "tut" sözləri çoxmənalıdır, amma "tut yemək" birləşməsi ilə "topu tut" ifadələrindəki "tut" sözləri omonimdir.

- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər yalnız həqiqi mənada olur.
- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur. Məs.: "adamın üzü", "kitabın üzü" ifadələrindəki "üz" sözləri çoxmənalı sözlərdir və isimlərdir, "kitabın üzü" ifadəsi ilə "dənizdə üz" ifadəsindəki "üz"lərdən birincisi isim, ikincisi isə feldir.

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Sinonimlər eyni mənanı bildirsə də, onların nitqdə işlənməsində incə fərqlər var. Məs.: qaçmaq - yüyürmək sinonimlərindən ikincisində hərəkət daha güclüdür. Yaxud **böyük, iri, yekə** sinonimləri eyni əlaməti bildirsə də, bunlardan iirincisini **hadisə** sözünə,üçünçüsünü isə **kompyuter** sözünə aid etmək mümkün deyil.

- Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. "**Kal**" və "**yetişməmiş**", "**şəkər**" və "**şirin**" tipli sözlər sinonim hesab edilmir. Çünki **kal** sifət, **yetişməmiş** feli sifətdir, **şəkər** isim, **şirin** sifətdir.

- Sinonimlər fikri daha dəqiq ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, sözləri yersiz təkrar etməyin qarşısını alır.
 - Sinonimlik özünü daha çox isim, sifət və fellərdə göstərir.
- Sinonimlərdən, əsasən, bədii üslubda istifadə olunur.

Eyniköklü sözlər sinonim ola bilmir: bivəfa-vəfasız

Mənaca bir-birinin əksi olan sözlərə antonimlər deyilir; Məs.: alçaq-hündür, sülh-müharibə, oyanır-yatır, çalışqan-tənbəl, müxtəsər-geniş, nağd-nisyə.

- Kökü eyni olan sözlər antonim sayılmır: dadlı-dadsız
- İnkarda olan fellər antonim deyil: getmək-getməmək
- Antonimlərdən, əsasən bədii üslubda istifadə olunur.
- Antonimlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur.

Sual 15- CAVAB

Əsl Azərbaycan sözlərinin alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hansılardır? Arxaizim və neologizmlər haqqında məlumat verin

Əsl Azərbaycan sözlərinin alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Vurğusunun son hecaya düşməsi; yazıçı', ata' (ba'yaq, dü'nən, sa'nki, ya'lnız və s. sözlər istisnadır).
2. Ahəng qanununa tabe olması: ana, nənə, oğul, qarın (ışıq, ilğım, elat, islanmaq, quşüzümü və s. sözlər istisnadır).
3. Sözü əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməməsi: plan, şkaif. Bu sözlər Avropa mənşəlidir.
4. Sözdə iki saitə yanaşı işlənməməsi: ailə, saat, səadət, camaat, təbii.
5. Sözü r, z, f hərfi ilə başlanmaması: razı, rəfiqə, rəbitə, radio. İstisna: zoğ, zoğal
6. Saitin uzun təbfiüz olunmaması: bəzi, bəzən, alim, arif, kamil, nazir, Sabir. İstisna: dovğa [do:ğa], qovurma-[qo:urma], ovuşdurmaq- [o:uşdurmaq]
7. Fleksiyaya uğramaması. Fleksiyaya uğrayan sözlər ərəb mənşəlidir: şəkil-təşkil-mütəşəkkil; elm-alim-üləma; nəsr-nasir-mənsur; nəzm-nizam-Nizami-Nazim-mənzum, tərəf-ətraf; eşq-aşiq-məşuq-məşuqə və s. İstisna: (bunlar türk mənşəlidir) alçaq-alçal, sarı-saral, kiçik-kiçil, uzun-uzat, dağıt-dağıl-dağınıq.
8. Sonu *-at²* (cəm şəkilçisidir) şəkilçisi ilə bitən sözlər alınmadır; bu sözlər ərəb mənşəlidir: məlumat, həqiqət, hökumət, təbliğət, hesabat. İstisna: gedışat, elat türk mənşəlidir.
9. Ön şəkilçili sözlər alınmadır: bivəfa, laməkan, namünasib, baməzə, anormal. *İstisna: nadinc, nakişi, natəmiz milli sözlərdir.*

10. Daxilində təkrar olunan qoşasamitli sözlərin bəzisi alınmadır: mədəniyyət, əvvəl, molla, qüvvə, təəccüb, professor, rejissor və s. İstisna: əlli, yeddi (bu cür bütün saylar)

11. Sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər alınmadır: xətt, sırr, hədd, hiss, tibb və s.

12. Tərkibində j səsi olan sözlər alınmadır: janr, jurnal, jalə, müjdə, bioloji və s.
Qeyd: Azərbaycan dilində söz əvvəlində *ı* saiti işlənmişdir. Vaxtilə işıq, ilıq, ıldırım sözləri *yı* ilə başlamışdır. Sonralar *ı* səsi *i-yə* keçdiyi üçün bu cür ana dili sözlərimizdə ahəng qanunu pozulmuşdur. Bugünkü ıldırım, ilan sözləri əvvəl yıldıırım, yılan kimi işlənmişdir.

13. Azərbaycan dilində söz sonunda *o, ö, e* saitləri gəlməz.

14. Azərbaycan dilində *o, ö, e* saitləri ilə şəkilçilər işlənməz (*-lov, -sov, -ey* istisnadır).

15. *mə, mo, mö, mü, qü, tə* hecaları ilə başlayan sözlər, adətən, alınma olur. Mömin, məşhur, motor, mübariz, qüssə, mükəlimə, müalicə, müasir və s. Azərbaycan dilinə ərəb, fars, rus və rus **dili** vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər keçmişdir.

16. Sözlərin *h* hərfi ilə bitməməsi: Allah, şah, günah və s.

17. Sözdə "ənc", "əng" parçaları olarsa, alınmadır: qəşəng, pəncərə, fışəng və s.

Dilin lüğət fondunun passiv hissəsi iki hissəyə bölünür: köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər.

Köhnəlmiş sözlər özü də 2 qrupa bölünür:

1. Tarixizmlər

2. Arxaizmlər

Tarixizmlər. Tarixi inkişaf prosesində əşya və ya hadisələrin bəzilərinin ömrünü başa vurması ilə əlaqədar onların adları da qeyri-fəal leksikaya çevrilir. Belə sözlər **tarixizmlər** adlanır. **Məs.: darğa, çuxa, abbası, batman, koxa, dinar, qorodovoy, mədrəsə, konka, dəbilqə, çarıq, güyüm, təhnə, qalxan, xurcun, daqqa, toppuz** və s.

Tarixizmlər keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq fəal istifadədən qalsa da, bədii əsərlərin dilində həmin həyatı canlandırmaq üçün onlardan istifadə olunur.

Arxaizmlər. Əşya və ya hadisənin adını ifadə edən söz köhnələrək yenisi ilə əvəz olunur. Bu cür köhnəlmiş sözlərə **arxaizmlər** deyilir. Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və ya hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. **Məs.: arı (təmiz), yaşınmaq (gizlənmək), yey (yaxşı), seyvan (eyvan), iraq (uzaq), ər/ərən (igid), ayaq (qədəh), tanıq (şahid), sayru (xəstə), us (ağıl) əsən (sağ-salamat), damu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), düş (yuxu), altun (qızıl), güz (payız), ayıtmaq (demək), varmaq (getmək), dəyə (komacıq), qısqı (sıxışdırma), qənşər (qarşı, tərəf), bəndərgah (düşmənin keçə bilməyəcəyi yol, keçid), yazı (çöl), pitik (yazı), baqqal (dükançı), əllaf (taxıl, ot alverçisi) və s.**

Tarixizmlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya

digər surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq istədikdə tarixizmlər işlədilir.

Köhnəlmiş sözlər daha çox atalar sözləri və məsəllərin tərkibində mühafizə olunub.
Məs.: *Aydan arı, sudan durudur. Cadu-pitik eləmək.***Yeni sözlər:** İctimai həyatda baş verən bir sıra yeniliklərlə əlaqədar olaraq, elmə, texnikaya, mədəniyyətə, məişətə və s. aid yeni əşyaları, hadisələri yeni sözlərlə ifadəyə ehtiyac yaranır: Məs.: kosmodrom, sərinqeş, biznesmen, ekologiya, alışqan, telefilm və s. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən sözlər **yeni sözlər- neologizmlər** adlanır. Neologizmlər bir müddətdən sonra ümumişlək sözlər sırasına keçə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, yeni sözlər dildə hələ sınaq mərhələsindədir. Yeni sözlər 2 yolla yaranır:

1. Dilimizin öz söz ehtiyatı əsasında: (açıqca, bölgə, əyləc, öndər və s.)
2. Başqa dillərdən alınma yolla: (faks, gender, şou, sayt və s.)

Mövzu 4

Sual 16- CAVAB

Morfologiya və nitq hissələri haqqında məlumat yazın.

Dilçilik elminin beynəlmiləl adı **lingvistik** adlanır (lingua-dil). Dilçilik dilin qanunauyğunluqlarını, inkişaf tarixini öyrənən elmdir. Bu elmin müxtəlif bölmələri vardır fonetika, leksikologiya, dialektologiya, üslubiyyat və s. Dilçilik elminin ən böyük və geniş bölməsi qrammatikadır. Qrammatika özü də iki hissədən ibarətdir:

1.Morfologiya 2.Sintaksis.

Morfologiya yunanca morfos (forma) və loqos (elm) sözlərindən yaranıb. **Morfologiya nitq hissələrindən, sözlərin tərkibindən və dəyişmə qaydalarından bəhs edir.**

Sintaksis sözü də yunan sözü olub tərtib deməkdir. Bu bölmədə sözlərin söz birləşmələri və cümlə daxilində əlaqələnməsindən bəhs olunur.

NİTQ HİSSƏLƏRİ

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malik olur. Bu baxımdan həmin sözlər ayrı-ayrı nitq hissələri kimi qruplaşır. Sözün hansı nitq hissəsinə aid olması onun hansı suala cavab verməsindən, əşya, yoxsa hərəkətlə bağlı olmasından və s. asılıdır. Nitq hissələri bir-birindən leksik-qrammatik mənalarına görə fərqlənir. Dilimizdə 11 nitq hissəsi var. Onlardan altısı əsas, beşi köməkçi nitq hissəsidir.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

KOMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

İsim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf

qoşma, ədat, bağlayıcı, modal sözlər,
nida

ƏLAMƏTLƏRİ

*Müstəqil leksik mənaya malik

olur;

*Müəyyən bir suala cavab leksik mənə ifadə etmir; Hec bir suala cavab vermir;
verir;

*Cümlə üzvü olur.

ƏLAMƏTLƏR

*Ancaq qrammatik mənəsi olur,

ayrılıqda heç bir cümlə üzvü olmur.

QEYD: **Kök və şəkilçi** morfolojiyada əsas anlayışlardır. Leksik şəkilçilər sözə qoşularəkən sözün yalnız mənəsini deyil, aid olduğu nitq hissəsini də dəyişə bilər.

Sual 17 – cavab

İsim. İsimin quruluşca növləri, ümumi və xüsusi isimlər haqqında məlumat verin.

Ümumi qrammatik mənəsinə görə əşyanın adını bildirən əsas nitq hissəsinə **isim** deyilir. İsim kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir. İsmi özünəməxsus cəhətləri var ki, onları başqa nitq hissələrində görmürük. **İsmə məxsusdur:** *Konkret və müəyyən olur. *Ümumi və xüsusi olur. *Tək və ya cəm olur. *Mənsubiyyətə görə dəyişir. *Hal şəkilçisi qəbul edir (hallanır). *Şəxs (xəbərlilik) şəkilçisi qəbul edir.

İsimlər iki qrupa ayrılır:

1. Ümumi isimlər 2. Xüsusi isimlər

Bunlar arasında oxşar cəhətlər var. Hər ikisinin əşya adı bildirməsi, hallanması və mənsubiyyətə görə dəyişməsi və quruluş baxımından üç yerə bölünməsi oxşar cəhətlərdəndir.

Ümumi isimlər eynicinsli əşyalara verilən adlardır: ağac, gül, küçə, daş, kənd və s. Eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hər birinə verilən adlara xüsusi isimlər deyilir: "Mehman"(pövest), "Azərbaycan" (qəzeti Araz və s. **Xüsusi isimlərin ümumi isimlərdən bir sıra fərqli cəhətləri var:** *İşlənmə yerindən asılı olmayaraq ilk hərfi həmişə böyük yazılır. *Ancaq konkret olur. *Sinonimi, omonimi olmur. Xüsusi isim bir sıra növlərə bölünür:

1. İnsan adlarını və soyadlarını bildirənlər: Vidadi, Məhəmməd, Elşən, Zərdabi Gəncəvi, Axundov və s.

2. Yer adlarını bildirənlər: Təbriz, Xankəndi, Şuşa, Türkiyə və s.

3. Əsər və mətbuat adları: "İsgəndərnamə", "Vaqif", "Səs"(qəzet) və s.

4. Heyvanlara verilən adlar: Dürat, Alaş, Məstan, Bozdar, Alapaça və s.

Xüsusi isimlərin əksəriyyəti sadə, düzəltmə, mürəkkəb, konkret, mücərrəd olan ümumi isimlərdən yaranır. Məs.: Hikmət, İsmət, Arzu, Ulduz, Topxana, Tovuz və s. Bəzi hallarda xüsusi isimlər də ümumiyyə çevrilir. Məs.: sirab, badamlı, şampan, kalaşnikov, plombir, mercedes və s.

İsmlərin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. **Sadə isimlər** heç bir leksik şəkilçi qəbul etmir. Yalnız qrammatik şəkilçi qəbul etmiş isimlər də sadə isimlərdir. Məs.: şeir-şerimiz, ağac-ağacları, maşın-maşına, kitab-kitabdır və s.

Düzəltmə isimlər isə kökdən və leksik şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə isimlər əsasən isimlərə və fellərə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır. Yalnız -lıq⁴ şəkilçisinin köməyi ilə isim, sifət, say, əvəzlik və zərfdən isim düzəltmək olur. Məs.: istilik, düzlük, çoxluq, mənlik, gerilik, yaxınlıq və s. Bu cür isimlər mücərrəd isimlərdir.

Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır. Mürəkkəb isimlər yazılışına görə iki yerə bölünür: bitişik yazılanlar, defislə yazılanlar. *Bitişik yazılan mürəkkəb isimlər bir vurğu altında deyilir.* Bu cür sözlər əmələ gəlmə üsullarına görə bir neçə qrupa bölünür:

1. İki müxtəlif mənalı və tərkibində heç bir şəkilçisi olmayan sadə sözlərin birləşməsi ilə: Kürdəmir, Qarabağ, istiot, Elşən, kəlləpaça və s.

2. Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin iştirakı ilə: suiti, kəklikotu, Nəbioğlu, dağkeçisi, Bazardüzü və s.

3. Sadə və düzəltmə sözün birləşməsi ilə: soyqırım, Rüstəmخانlı, qəlbisənlik, beşillik və s.

4. İkinci tərəfi feli sifət olan mürəkkəb isimlər: falabaxan, yelqovan, əlüzyuyan, tozsoran və s.

5. Aga, xanım, bəy, şah, xatun kimi sözlərin iştirakı ilə: Ağasəlim, Bəyəli, Gülxanım, Saraxatun və s.

Defislə yazılan mürəkkəb isimlər aşağıdakılardır:

1. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: söz-söhbət, qapı-pəncərə, qayda-qanun, adət-ənənə və s.

2. Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə: dərə-təpə, eniş-yoxuş, gediş-gəliş, ev-eşik və s.

3. Tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən sözlərin iştirakı ilə: kol-kos,

kagız-kuğuz, zir-zibil, dəmir-dümür, sür-sümük və s.

4. İzfət tərkibi formasında olanlar: tərzi-hərəkət, nöqteyi-nəzər, həddi-buluğ,

tərcümeyi-hal və s.

Sual 18- cavab

İsmin hal kateqoriyası haqqında yazın.

İsmlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən bəzi qrammatik şəkilçilər qəbul edərək formaca dəyişə bilər. İsmlərin belə dəyişilməsi **hallanma** adlanır. Dilimizdə ismin altı halı var:

Adlıq	Vətən	Kim? nə? hara?
--------------	--------------	-----------------------

Yiyəlik	Vətənin	kimin? nəyin? haranın?
Yönlük	Vətənə	kimə? nəyə? haraya?
Təsirlik	Vətəni	kimi? nəyi? haranı?
Yerlik	Vətəndə	kimdə? nədə? harada?
Çıxışlıq	Vətəndən	kimdən? nədən? haradan?

Adlıq hal

Əsasən kim?(ata), nə? (qəzet), bəzən də hara? (Təbriz) sualını tələb edir. Lüğətlərdə isimlər adlıq halda verilir. Adlıq halın xüsusi şəkilçisi yoxdur. Adlıq halda olan isimlər cümlədə daha çox dörd mövqedə işlənir: 1 .Mübtədə: Vətən hamımızın baş tacıdır. 2.Xəbər: Hamımızın baş tacı vətəndir. 3.Təyin: Daş bina möhkəm olar. 4.Xitab:Vətən, səndən ötrü can verməyə hazırıq.

Adlıq halda olan isim cəm, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edə bilər.Bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda və eyni zamanda ismin başlanğıc formasına qoşula bilər: kitab-kitablar-kitablarım-kitablarımdır.

Yiyəlik hal

Yiyəlik halda olan isimlər özündən sonra gələn sözlərlə əlaqəyə girərək əşyalar, şəxslər arasında aidlik,mənsubluq mənası yaradır. **Xüsusi şəkilçisi: -m⁴, -n⁴ Sualları: kimin? nəyin? haranın?**

Yiyəlik halda olan isimdən sonra, adətən, mənsubiyyət şəkilçili söz gəlir və söz birləşməsi yaranır. Bu cür söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik (sahiblik), ikinci tərəfi isə mənsubluq (aidlik) bildirir.

Yönlük hal

Yönlük halda olan isimlər cümlədə **əsasən tamamlıq və yer zərfliyi** olur.

Sonu açıq saitlə bitən isimlər yönlük halda fərqli tələffüz edilir: **komaya [komuya], xalaya [xalıya] və s.**

Təsirlik hal

Təsirlik hal hərəkətin hansı əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Yiyəlik hal kimi, təsirlik hal da iki cür olur: **1.Müəyyən təsirlik hal; 2.Qeyri-müəyyən təsirlik hal.**

Müəyyən təsirlik halda olan isimlər -i⁴, -ni⁴ (Nitqdə bəzən müəyyən təsirlik hal yalnız -n bitişdirici samiti ilə düzəlir: **Almasın, heyvasın, narın** yemədim.) şəkilçilərini qəbul edir. **Kimi? nəyi? haranı?** suallarma cavab olur: **Əlini (kimi?) bura çağır. Kitabı (nəyi?) mənə ver. Şəhəri (haranı?) bulud aldı.**

Qeyri-müəyyən təsirlik hal isə şəkilçi qəbul etmir və nə? sualına cavab olur. Cümlədə daha çox hərəkət bildirən sözlə yanaşı gəlir. Məs.: **Rəssam divardan şəkil (nə?) asdı.** Bu cümlədəki qeyri -müəyyən təsirlik hallı ismi asanlıqla müəyyən təsirlik hala çevirmək olar: **Rəssam divardan şəkli (nəyi?) asdı. Müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halın** əsas

oxşar cəhətlərindən biri odur ki, hər ikisi təsirli fellərlə əlaqəli olur. İstisna hallarda müəyyənlik bildirən təsirlik hal təsirsiz fellərlə də əlaqəyə girir: *Yayı dincəlmədim*.

Yerlik hal

Yerlik hal hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və kimdə?, nədə?, harada? suallarına cavab olur. Yerlik halda olan isimlər -da² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə kimdə? nədə? suallarına cavab verdiyi zaman **tamamlıq**, harada sualına cavab verdiyi zaman isə **yer zərfliyi və kimdədir, nədədir? suallarına cavab verdiyi zaman xəbər olur**. Məs.: *Kitabda (nədə?) maraqlı mövzular var. Adamlar parkda (harada?) dincəlir. Qoşunlar sərhəddədir (hardadır?).*

Çıxışlıq hal

İsmin çıxışlıq halı hərəkətin başlanğıc yerini və çıxışlıq nöqtəsini bildirir və **kimdən? nədən? haradan?** suallarına cavab verir. Çıxışlıq halda isimlər -dan² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə **tamamlıq, zərflik** və bəzən də xəbər kimi iştirak edə bilər. Məs.: Ağacdən (nədən?) budaq qırdım. Qədir kənddən (haradan?) uzaqlaşdı. Məktub kənddəndir (hardandır?).

İsmin çıxışlıq halı yönlük halda ifadə olunan fikrin əksini bildirir. Yönlük hal hərəkətin son, çıxışlıq hal isə başlanğıc nöqtəsini bildirir.

Sual 19- cavab

Tək və cəm isimlər nəyə deyilir

İsmlər kəmiyyət baxımından tək və ya cəm olur. İsmin ifadə etdiyi əşya iki və ya daha artıq olsa, o zaman -lar² şəkilçisi qəbul edir. *İsmlərin tək və ya cəm olması; şəhər-şəhərlər, odun-odunlar, maşın-maşınlar* və s. **Cəmlənmək daha çox ümumi ismlərə aiddir.** İsimdən əvvəl müəyyən miqdar sayı gələrsə, isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: *beş kitab, altı durna* və s. Beş kitablar olmaz.

İstisna hallarda bədii xüsusiyyət daşıyaraq xüsusi isimlər də cəm şəkilçisi qəbul edir:

Öldü **Balaşları** öldürən əsgər, Öldü **Gülüsləri** güldürən əsgər. (M.Müşfiq) **Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdiyi zaman böyük hərflə yazılır.**

Sözün son samitindən asılı olaraq, cəm şəkilçisinin ilk samiti fərqli tələffüz oluna bilər. Bu daha çox sonu *t, n, z, və r* samitləri ilə bitən sözlərdə özünü göstərir: canlar [cannar], qızlar [qızdar], şairlər [şairrər]. 2. -lar² şəkilçisi bəzən mənsubluq və ya xəbərlik anlayışı da bildirir: onların anaları, bunlar uşaqları və s.

Elə isimlər var ki, onlar cəm şəkilçisi qəbul etmədən say etibarını ilə çoxluq, topluluq bildirir. Məs.: cəmiyyət, qoşun, ordu, ilxı, naxır, partiya, dəstə, xalq, camaat, el, üləmə, şüəra, əhali, alay və s. **Bunlara toplu isimlər deyilir.** Topluluq bildirən isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. İstisna olaraq camaat, şüəra, əhali, üləmə sözləri cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Sual 20- cavab

İsim mənsubiyyətə görə necə dəyişir?

İsmi başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərdən biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Mənsubiyyətə görə dəyişmə şəxslərlə şəxslər, şəxslərlə əşyalar, əşyalarla əşyalar arasında ola bilər. I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi yalnız şəxs və ya əşyanın insana mənsubluğunu bildirir. Məs.:mənim evim, sənin dərdin və s. III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim isə həm insana, həm də cansız əşyaya aid ola bilər. Məs.:evin pəncərəsi, atın ayağı və s.

Əksər hallarda mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismin əvvəlində yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzliyi, isim və ya isimləşmiş digər nitq hissələri gəlir: *Onun maşını qəşəngdir*. Bəzi hallarda yiyəlik hallı şəxs əvəzliyi cümlədə ixtisar olunur: *Maşın qəşəngdir*. Mənsubiyyət şəkilçili söz yiyəlik hal şəkilçili sözlərdən sonra gəldiyi zaman hər ikisi cümlənin bir üzvü olur.

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİ GOSTƏRƏN CƏDVƏL

ŞƏXSLƏR	ŞƏKİLÇİLƏR	NÜMUNƏLƏR
I şəxs tək	-im, -im, -um, -üm, -m	qardaşım, dərsim, anam
I şəxs cəm	-ımız,-imiz,-umuz,- ümüz -mız, -miz,-	qardaşımız,dərsimiz,ana- mız
II şəxs tək	-m,-in,-un,-ün,-n	qardaşın, dərsin, anan
II şəxs cəm	-ınız,-iniz,-unuz,-ünüz,- nız, -niz,-nuz,-nüz	qardaşınız, dərsiniz, ananız
III şəxs tək	-ı,-i,-u,-ü;	qardaşı, dərsi,
III şəxs cəm	-sı,-si, -su, -sü (-yı,- yi,-yu,-yü)	anası, mövqeyi

Mövzu 5

Sual 21- cavab

Sifət barədə məlumat yazın .

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren əsas nitq hissəsidir. Sifət cümlədə isimə aid olub onu müxtəlif cəhətdən təyin edir: qara kəmə, şirin söhbət, dəhşətli insan, ağacdakı quş. Necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Sifətlərin leksik mənaca **aşağıdakı növləri var:**

1. Rəng bildiren sifətlər: *göy, qırmızı, yaşıl və s.*
2. Dad bildiren sifətlər: *şirin, turş, acı, dadlı və s.*
1. Keyfiyyət bildiren sifətlər: *yaxşı, pis, çalışqan və s.*

2. Əlamət (görmək) bildirən sifətlər: *gözəl, kök, nurani və s.*
3. Forma bildirən sifətlər: *uzun, əyri, incə, badamı və s. ö.*
4. Həcm bildirən sifətlər: *böyük, kiçik, enli və s.*

Sual 22- cavab

Sifətin quruluşca növləri və müqayisə dərəcələri haqqında danışın.

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur:

Sadə sifətlər

Sadə sifətlər quruluşca bir kökdən ibarətdir: *qara, sarı, uzaq, yaxın, gözəl.*

Düzəltmə sifətlər

Düzəltmə sifətlər, əsasən, isim və fellərdən düzəlir. Elə buna görə də sifətlər düzəlmə yoluna görə iki yerə bölünür: **isimdən** düzələn sifətlər, **feldən** düzələn sifətlər.

İsimdən sifət düzəldən şəkilçilər:

- li⁴ dadlı, duzlu, həvəsli, güllü və s.
- sız⁴ dadsız, duzsuz, həvəssiz, gülsüz və s.
- r⁴ badamı, qəhvəyi, gümüşü, armudu və s.
- i(vi) tarixi, tibbi, hərbi, inqilabi, tərbiyəvi və s.
- cıl⁴ zarafatçı, ölümcül, yuxucul, işçil və s.
- dakı² ağacdakı, həyətdəki, irəlindəki və s.

Feldən sifət düzəldən şəkilçilər:

- ağan² ; qaçağan, güləyən və s.
- ar² (r) axar (su), oxşar (hadisə) və s.
- qan² çalışqan, döyüşkən və s.
- ğın⁴ azğın, əzgin, vurğun, düzgün (sonu cingiltili samitlərlə bitən fellərə qoşulur) və s.
- qın⁴ satqın, kəskin, tutqun, küskün (sonu kar samitlə bitən fellərə qoşulur) və s.
- ıq⁴, açıq, söküq, uçuq və s.

Mürəkkəb sifətlər

Mürəkkəb sifətlər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranan sifətlərdir. Mürəkkəb sifətlər bitişik və ya defislə yazılır: *enlikürək, gözəl-göyçək, bığıburma, şirin-şirin* və s. Bu cür sifətlərin yaranma yolları müxtəlifdir:

1. Sadə sifətlə sadə ismin birləşməsi ilə: şirindil, qarayaxa;
2. Bir sadə və bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə: enlikürək, məqsədyönlü;
3. İki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: soyuqqanlı, açıqürəkli;
4. Mənsubiyyət şokilçili sözün iştirakı ilə: ürəyiaçıq, sözübütöv;
5. Sadə və ya düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: qırıq-qırıq, qara-qara;
6. "ba" və "a" bitişdiricilərinin köməyi ilə: cürbəcür, növbənöv, rəngarəng;
7. Biri və ya heç biri ayrılıqda işləmə bilməyən sifətlərin birləşməsi ilə: əzik-üzük, dəlmə-deşik;
8. Yaxın və ya əks mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə: güllü-çiçəkli, qocacavan;
9. "Qeyri" sözü və sifətin birləşməsi ilə: qeyri-müəyyən, qeyri-insani.

Sifətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun dərəcə bildirməsidir. Əşyalar əlamət və keyfiyyət azlığı və çoxluğu ilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də əşyaların əlamət və keyfiyyəti nisbi olaraq üç dərəcə üzrə müəyyənləşdirilir:

Azaltma dərəcəsi	Adi dərəcə	Çoxaltma dərəcəsi
göytəhər	göy	gömgöy

1. Sifətin adi dərəcəsi

Sifətin adi dərəcəsi əşyanın keyfiyyət və ya əlamətinin normada olduğunu bildirir. Azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcə əsasında formalaşır: sarı, yaşıl, qırmızı, kiçik. Adi dərəcənin xüsusi şəkilçisi yoxdur.

Heç də bütün sifətlər dərəcənin morfoloji əlamətini qəbul edə bilmir, həmişə adi dərəcədə olurlar:

- Düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin əksəriyyəti: duzlu, sınıq, süzgün, daxili, güləyən, qaraqaş, qaragöz, qaraqabaq və s.
- Bəzi sadə sifətlər: kal, qalın, mehriban, kar, ağır, kobud
- Alınma sifətlərin bir çoxu: etnik, fizioloji, tibbi.

2. Sifətin azaltma dərəcəsi

Sifətin azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən, yəni normadan az olduğunu bildirir. Bu üsulla yaranan sifətlər formaca dəyişir, yəni adi dərəcədə olan sifətlərə şəkilçilər artırılır: qaraşın, sarışın, uzunsov, dəlisov, sarımtıl, ağımtıl

3. Sifətin çoxaltma dərəcəsi

Əlamətin adi dərəcədən çox olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir: Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla yaranır:

1. Morfoloji üsulla:

a) Adi dərəcədə olan sifətin sonuna $-ca^2$ şəkilçisi artırmaqla: zorbaca, yaxşıca. **İstisna:** *balaca* adi dərəcədədir.

b) Adi dərəcədə olan sifətin əvvəlinə onun ilk hecası artırılır, lakin bu zaman hecanın son samiti m, p, r, s samitlərindən biri ilə əvəz olunur: Əgər həmin heca saitlə bitirsə, bu samitlərdən biri sadəcə olaraq hecaya qoşulur: gö-m-göy, do-s-doğma, qı-p-qırmızı, tə-r-təmiz. **Ağappağ** sözü bu üsulla yaransa da, göründüyü kimi, bir az fərqlidir.

2. Sintaktik üsulla

Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə **lap, daha, ən, olduqca** ədatları, **tünd** sözü və ya **düm** hissəciyi artırılır: ən gözəl, lap qırmızı, tünd-göy, dümağ.

Sual 23- cavab

Sifətin cümlədə rolu nədən ibarətdir?

Sifətin cümlədəki birinci sintaktik vəzifəsi izah etdiyi sözdən əvvəl gəlməsi-təyin olmasıdır, lakin bəzən elə olur ki, sifət isimləşərək həm ismin, həm də sifətin vəzifələrini daşıyır:

Sifət təyin kimi: **Bayağı** (necə?) mahnı

Sifət xəbər kimi: Mənim dostum **üzgündür**. (necədir?)

Sifət mübtədə kimi: **Qoca** (kim?) birdən dilləndi.
Sifət tamamlıq kimi: **Arxadakını** (hansıni?, nəyi?)mən aparacağam.
Sifət zərf kimi: **Sənsiz** (necə) yaşaya bilmirəm.

Bəzən sifətlər cümlədə ismin rolunda çıxış edə bilər. Bu zaman sifət sifətə məxsus xüsusiyyətlərini itirərək isimləşir, amma morfoloji baxımdan sifət olaraq qalır: Gözəl qızlar, gözəllər. Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətlərini itirir:

1. Əlamət və ya keyfiyyət bildirməsini;
2. Sifətin suallarına cavab verməsini;
3. Təyin olma xüsusiyyətini;
4. İsimdən əvvəl gəlmə xüsusiyyətini.

Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətləri qazanır:

1. Ad bildirmək: **İgid gəldi**
2. Cümlənin mübtədə və tamamlığı olmaq: **Dahilər** yanılmırlar. **Dəlidən ağıllı** söz.
3. Hallanır: **şirin, şirinin, şirinə, şirinin, şirində, şirindən**
4. Cəmlənir: **cavanlar, yaxşılar**

Mənsubiyyətə görə dəyişmək: **qaragözüm, qaragözün**. İsimsiz işlənmə xüsusiyyətini: **oğrular, dəlilər**.

QEYD: Ümumiyyətlə, sifət aid olduğu isimsiz işlənsə, isimləşmiş hesab edilir. **İstisna olaraq**, birbaşa xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin xəbəri olduqda isimləşməyə də bilər: Bizi xilas edən bu igiddir (kimdir?)-İsimləşmişdir. Mənim dostum igiddir (necədir)-cümləsində isə dostun keyfiyyəti vurğulandığı üçün isimləşmiş hesab edilmir. Lakin sifət ismə aid şəkilçidən sonra xəbər vəzifəsində çıxış edərsə, isimləşmiş sifət hesab olunur. Məs.: Bunlar bizim *qəhrəmanlardır*. Sifət isimləşsə belə, morfoloji təhlil zamanı sifət kimi götürülür. Azaltma və çoxaltma dərəcəsinin şəkilçilərini qəbul etmiş sifətlər sadə sifətlərdir.

Sual 24- cavab

Say haqqında ümumi məlumat yazın.

İsim əşyanın adını, sifət isə onun əlamətini bildirir. Əşyanın miqdarını və ya sırasını da əsas nitq hissəsi olan say bildirir. Say neçə?, nə qədər? neçənci? suallarına cavab verir.

Sayla sifət arasındakı oxşar cəhətlər: Hər ikisi isimlə bağlı olur: **igid oğul, beş uşaq.**

Hər ikisi isimdən əvvəl gəlir: **igid oğul, beş uşaq.**

- Hər ikisi isimləşə bilər: **igidlər, beşincilər.**
- Hər ikisi ədatla işlənə bilər: **lap gözəl, lap çox.**
- Hər ikisi, əsasən, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir: *yaxşı adam, üç rəng*
- Hər ikisi quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.
- Hər ikisi "hansı?" sualına cavab verə bilər: *Birinci (hansı?), bugünkü (hansı?) hadisə*

Qeyd: Əgər isim eyni zamanda həm say, həm də sifətlə işlənsə, o zaman say sifətdən əvvəl işlənir: **üç böyük bina.**

Sayla sifətin fərqli cəhətləri:

- Say əşyanın miqdarını, sifət əşyanın əlamətini bildirir.
- Düzəltmə say əsasən saylardan, düzəltmə sifət isə müxtəlif nitq hissələrindən yaranır.
- Saylardan sonra gələn isimlər, adətən, cəmlənə bilmir (10 adamlar), sifətdən sonra gələn isimlər isə cəmlənə bilər (özəl insanlar).

Sual 25- cavab

Sayın quruluşca və mənaca növləri barədə məlumat verin .

Saylar quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə saylar yalnız bir kökdən ibarət olur: beş, az, xeyli, çox, üç.

Düzəltmə saylar isə -inc⁴, -lu, -acıq, -larca², -larla² şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlirlər:

Məsələn: birinci, yüzürlə, minlərcə, çoxlu, azacıq.

Mürəkkəb saylar yazılışına görə iki cür olur:

- 1. defislə yazılanlar:** üç-dörd, əlli-altmış
- 2. ayrı yazılanlar:** ikidə bir, on beş, bir qədər

Sayların mənaca aşağıdakı növləri var:

I Miqdar sayları

Miqdar sayları mənaca üç yerə bölünür: **müəyyən miqdar sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları.**

1. Müəyyən miqdar sayları:

- Əşyanın konkret sayını bildirir. Beş bina.
- Müəyyən miqdar sayı, adətən, neçə? nə qədər? sualına cavab verir.
- Quruluşca sadə və mürəkkəb (tərkibi) olur: beş, üç, on beş, əlli iki.
- Dilmizdə quruluşca sadə olan 23 miqdar sayı var.
- Müəyyən miqdar sayından sonra gələn isim həmişə təkdə olur: iki kompyuter, bir vərəq.
- Müəyyən miqdar sayı yazıda həm rəqəmlə (5), həm də hərflə (beş) yazıla bilər.
- Müəyyən miqdar sayı ilə isim arasında çox vaxt numerativ sözlər işlənir: beş nəfər kişi, üç baş qoyun, iki dənə kitab, üç sap mirvari. Bu nümunələrdə nəfər, baş, dənə, sap sözləri numerativ sözlərdir. Aşağıdakı sözlər də numerativ söz kimi işlənə bilər: *tikə, ədəd, çimdik, stəkan, otaq, cüt, dəst, qab vedrə, kilo, qram, metr, litr, top, vaqon, gbz, kasa, sap* və s.

2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları

- Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın təxmini miqdarını bildirir və yalnız nə qədər? sualına cavab verir. Məs: *az, çox, bir az, bir qədər, bir sıra, az-çox, çoxlu, azacıq, minlərlə, yüzlərcə, xeyli, beş-altı, bir çox* və s.
- Qeyri-müəyyən miqdar sayları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur: *az, azacıq, üç-dörd.*
- *Az, çox* sayları ədatla işlənə bilər: *ən az maşın, lap çox insan.* Bir sıra, bir çox saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur: *bir çox məktəblər.*
- *Çox, onlarla, yüzlərcə* saylarından sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər: *onlarla müəllim, onlarla müəllimlər.*

Yerdə qalan qeyri-müəyyən miqdar saylardan sonra gələn isim həmişə təkdə olur.

3. Kəsr sayları

Kəsr sayları tamın hissəsini və ya tam və hissəni bildirir: üçdə bir, üç tam onda dörd.

- Kəsr sayları nə qədər?, neçə hissə? sualına cavab verir.
- Müəyyən miqdar sayları və -da² hal şəkilçisinin köməyi ilə yaranır.
- Kəsr sayları, adətən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir.
- *Qeyd: Kəsr sayları rəqəmlərlə yazılanda vergüldən də istifadə olunur: 3,5*

II Sıra sayları

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir: birinci sinif, axırıncı mərtəbə.

- Sıra sayları, əsasən, neçənci?, mətndə isə bəzən də hansı? sualına cavab verir.
- Sıra saylarından sonra gələn isim cəmdə də ola bilər, təkdə də: 10-cu sinif, 10-cu siniflər.
- Sıra sayları, əsasən, müəyyən miqdar saylarına və əvvəl, axır, son zərflərinə və filan əvəzliyinə -ncı⁴ şəkilçisi artırmaqla yaranır: ikinci, axırıncı, sonuncu. Sonu saitlə bitən sözlərdə -ncı⁴ kimi yazılır: yeddinci, altıncı. Sıra saylarının müxtəlif yazı formaları var: birinci; 1-ci; I; 1.; 1)